

Дж. Мейс

Геноцид

ГЕНОЦИД (від грец. γένος – рід, плем'я та лат. caedo – вбиваю) – кампанія повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної, релігійної групи як такої. Термін «геноцид» увійшов у широкий вжиток після 2-ї світової війни на означення переслідувань циган, євреїв та ін. народів нацистами. У резолюції, одногосно схваленій 11 грудня 1946 року на сесії Генеральної Асамблеї ООН, вказано, що «відповідно до норм міжнародного права геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ, і за здійснення якого основні винуватці і учасники піддаються покаранню». Міжнародна конвенція «Про запобігання та покарання злочину геноциду» від 9 липня 1948 року, яка вступила в дію 12 січня 1951 року, виділила п'ять акцій, які можуть трактуватися як геноцид: убивство членів групи; завдання серйозної тілесної або психічної шкоди членам групи; навмисне створення групі життєвих умов, розрахованих на її фізичне знищення у цілому або частково; застосування дій, спрямованих на попередження народжуваності в групі; примусове переміщення дітей однієї групи в іншу. Для визнання факту геноциду необхідно довести факт хоча б одного з цих п'яти актів, навмисно спрямованих проти однієї з вищезгаданих груп. За міжнародною угодою злочин геноциду може бути суб'єктом судового процесу й покарання в будь-якій державі, де злочинець затримується.

Історія поняття і терміна «геноцид»

Юридичне і правове визначення геноциду як принципу міжнародного права було здійснене великою мірою завдяки зусиллям єврейського історика і правознавця з Польщі Рафаеля Лемкіна. Він вперше запропонував ідею, яка згодом набула назви «геноцид», 1933 року на п'ятій Міжнародній конференції з питань уніфікації кримінального законодавства. Єврейський правознавець подав на розгляд конференції проєкт, в якому знищення расових, релігійних чи суспільних колективів оголошувалися злочинами не лише проти законів даного народу, а й проти законів нації, законів людства і людяності. Лемкін запропонував тоді два терміни для визначення двох злочинів: варварство і вандалізм. Проєкт Р. Лемкіна був відхилений.

Політика німецько-фашистської окупації у період 2-ї світової війни поглибила переконання Лемкіна в тому, що акти, які він прагнув відзначити як злочини проти законів націй, мали

глобальний характер і метою їх була насильницька зміна цілої етнічної карти Європи. Це була скоординована програма штучного ослаблення поневолених народів Європи з тим, щоб німці залишилися домінантною групою навіть у випадку програшу А. Гітлером війни. Р. Лемкін уперше визначив геноцид як знищення національних зразків поневоленої групи та насадження національних зразків поневолювачів на корінне населення чи на території після усунення поневоленого населення. Він детально проаналізував використання нацистами соціальних, економічних, біологічних, фізичних, релігійних, моральних технологій для підриву структурних фундацій національного життя поневолених народів і підготовки ґрунту для їхньої германізації.

Процес над військовими злочинцями у місті Нюрнберг (Німеччина) посилив поняття «злочинів без імені», які залишаються злочинами. Хартія Міжнародного військового трибуналу визначила три типи таких злочинів: злочини проти миру, злочини проти людства, воєнні злочини. В обвинуваченні 8 жовтня 1945 головних німецьких злочинців містилася формула: за «навмисний і систематичний геноцид». Використання терміна «геноцид» до юридично точного його оформлення підтверджує, що міжнародна спільнота тлумачила геноцид як порушення незмінного права, а не порушення закону.

Лемкін ввів слово «геноцид» у науковий обіг 1944 року в книзі «Axis Role in Occupied Europe» («Влада Осі в окупованій Європі»), написав проекти основних юридичних документів про геноцид – резолюцію 96(І) від 11 грудня 1946 року Генеральної Асамблеї ООН і Міжнародну угоду, лобював в урядах країн-членів ООН і добився міжнародного відзначення геноциду як злочину, що завжди існував. Його зусиллями було прийнято назву цього явища в історії людської цивілізації. Основна різниця остаточної дефініції геноциду в Міжнародній конвенції від запропонованої Лемкіним полягала у скасуванні захисту соціальних груп як таких. Це було зроблено під тиском польської делегації, яка тоді перебувала під повним контролем СРСР і комуністичної ідеології, які ставили за мету ліквідацію «експлуататорських» соціальних груп як класових ворогів. До сьогодні це становить основну проблему як в суспільствознавстві, так і в міжнародному праві.

Пізніші дослідники геноциду мали проблеми з оригінальним формулюванням поняття геноциду і запропонували власні дефініції. Одні обґрунтували використання терміна «геноцид» тільки для спроб повного знищення даної групи і етноцид – для часткового знищення, інші запропонували використання слова «геноцид» для будь-якого одностороннього масового убивства.

В резолюції 96(І) про геноцид сказано: «Чимало випадків злочинів геноциду мали місце під час повного чи часткового знищення расових, релігійних, політичних та інших груп». Ще до початку писаної історії різні групи так чи інакше знищували інші групи. Біблія згадує про знищення амалехитів ізраїльтянами, Фуکیدід розповідає, як афіняни після падіння Мелоса

убили всіх чоловіків військового віку, продали жінок у рабство і згодом колонізували саме місто. Загальновідома історія знищення античного Карфагена і карфагенців римлянами та кривавої різні у Франції 12 ст., коли було зведено альбігойців. Майже одночасно під час хрестових походів у Пруссії повністю знищено нехристиянських слов'янських мешканців, у 17 ст. християни майже повністю були ліквідовані в Японії. У результаті геноциду були вигублені різні індіанські племена і їхня культура в Північній Америці. 20 ст. справедливо називають століттям геноциду, яке принесло знищення народу гереро німцями в Намібії на початку 20 ст., геноцид 1915 року Османської імперії проти вірмен, ліквідацію різних народів у СРСР за часів Сталіна. Знищення євреїв і циган нацистами під час 2-ї світової війни – найяскравіший в модерному світі прояв політики геноциду, до того ж інтелектуально підкріплений і виправданий так званою расовою теорією. Список може бути продовжений майже без кінця. Єдина офіційна спроба ідентифікувати геноцид 20 ст. була здійснена Б. Вітекером у рапорті «Про запобігання дискримінації і захист меншин Комісією людських прав ЮНЕСКО». У рапорті специфічно згадано про народ гереро, вірменське народовбивство, голокост, убивство етнічної групи гуту народом тутсі в Бурунді 1965 і 1972 років, знищення індіанців племені ахе у Парагваї та релігійної групи багаїв у Ірані.

Геноцид на території України

Перші писемні згадки про масові винищення людей на території України датуються часами Київської Русі, коли спустошливою для краю виявилася монголо-татарська навала. Кривавою для українців виявилася політика Речі Посполитої щодо православного населення. Геноцид щодо України була і політика Петра Першого. Тут найяскравішим прикладом може слугувати знищення Батурина, де було покінчено з практично всім мирним населенням гетьманської столиці. Історія після 1917 року в Україні дала чимало кривавих зразків прямого геноциду, що підпадають під визначення Міжнародної конвенції. Чимало спостерігачів на Заході називають головними організаторами єврейських погромів під час громадянської війни петлюрівців, проте факти свідчать, що це не було офіційною політикою петлюрівців, навпаки, політика юдофобії широко культивувалася у Білій гвардії.

До кінця воєнного комунізму більшовики культивували майже патологічну ненависть до т. зв. «буржуазного націоналізму». Саму суть ленінської формули «зближення і злиття націй» можна трактувати як прогеноцидну, адже накладання одного національного зразка замість іншого оголошувалося «історично прогресивним». Під час першої радянської окупації Києва більшовицькі війська практикували розстріли майже всіх, хто публічно розмовляв українською мовою. Голод 1921–22 років, який забрав життя мільйонів мешканців України, був відверто спровокований самою економічною політикою щодо України. Викачування продовольства проводилося у відверто дискримінаційних формах щодо України. Уряд УСРР на чолі з Х. Раковським у 1919 році відверто ідентифікував українську мову з т. зв.

контрреволюцією. У 1921 році РНК РРФСР просила допомоги тільки для голодуючих Поволжя, і НЕП в Україні введено на шість місяців пізніше, ніж на інших територіях СРСР, що дозволило продовжувати продрозверстку. Тільки з початком НЕПу 1921 року була здійснена спроба співіснування радянської системи з неросійськими мовами і культурами. Під час українізації радянська влада спробувала жорстко контролювати український національний процес шляхом безпосередньої участі в ньому. Припинення такої політики під час голодомору 1932–33 років носить виразні ознаки геноциду. Для введення своєї прямої влади в Україні Й. Сталін пішов на страхітливі репресії і, зрештою, на організацію штучного голоду в Україні. В кінці жовтня 1932 року ВКП(б) захопила прямий контроль над хлібозаготівлею. В. Молотова було призначено головою комісії з виконання хлібозаготівель в УСРР. На 18 листопада під тиском В. Молотова ЦК КП(б)У створив систему натурштрафів, які були фактично наказом про повернення державі авансів колгоспникам з урожаю, тобто конфіскацію замість відсутнього хліба інших видів харчування, що можна трактувати тільки як цілеспрямовану політику на організацію голодомору.

Постанова Політбюро ВКП(б) від 14 грудня 1932 року, у якій було звинувачено уряд УСРР і керівництво тодішнього Південно-Кавказького краю в українському націоналізмі як головної причини небажання або невміння місцевих комуністів виконати хлібозаготівлі міфічного хліба, та фактична догана ВКП(б) усій партійній організації КП(б)У мають всі ознаки того, що політична мета найвищих керівників СРСР була спрямована на знищення діяльності КП(б)У та УСРР. Масовий терор 1933 року проти української культури – безсумнівна ознака наміру знищення української національної ідентичності. Саме на цій основі у 1988 році американська Комісія з вивчення голоду в Україні 1932–33 років вирішила, що голодомор був актом геноциду. У 1990 році Міжнародна комісія з дослідження голоду в Україні 1932–33 років, організована Світовим конгресом вільних українців, не змогла визначитися чітко у цьому питанні. Причиною цього було необґрунтоване віднесення розглядуваного факту масового народобивства в Україні до питання законодавства, а не до галузі права, як це було зроблено у працях Р. Лемкіна та вищезгаданих міжнародних документах. Мотивацією такого рішення даної комісії служили аргументи, що штучний голод в Україні було організовано за 15 років до того, як були прийняті міжнародні документи, що подання про визнання факту геноциду має право зробити тільки уряд тодішнього СРСР і що немає в живих фактичних організаторів голодомору, крім ще живого на той час Л. Кагановича. Характер і масштаби голодомору в Україні залишаються досі дискусійним питанням серед закордонних фахівців.

Інші пізніші події в історії України також мають очевидний геноцидний характер. Американський дослідник Л. Купер розвивав ідею так званої геноцидної держави, яка завжди шукає нових ворогів і груп для знищення. Він вважав, що сталінський Союз Радянських Соціалістичних Республік є моделлю такого режиму. Чимало акцій радянського режиму можна оцінювати як протогеноцидні. Так, масову кампанію знищення польської

культури у Західній Україні та Західній Білорусії під час «возз'єднання» 1939–1941 років з кульмінацією масового вбивства польських офіцерів, депортацію близько 2 млн осіб з Західної України у післявоєнний період можна вважати локальними акціями кампанії геноциду в рамках чинних міжнародних документів. Депортації «покараних народів» під час 2-ї світової війни дають чітку аналогію з вірменським геноцидом 1915 року. За дальшою аналогією сама політика паспортизації наприкінці 1932 року, за якою членам титульних націй закордонних країн заборонялося проживання ближче ніж за п'ятдесят, потім сто кілометрів від кордону нібито «їхніх» держав (тодішній голова Європейської ради національних меншин Е. Амменде зауважував, що більшість національних меншин живуть саме у прикордонних регіонах), ануляція таких громад національних меншин може означати тільки знищення переважної більшості національних меншин як таких. Крім того, після листопадового пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України 1933 року, коли було «викрито» так звану «зраду різних національностей», польські та німецькі громади Української Соціалістичної Радянської Республіки зазнали масових арештів, закриття своїх громадських і культурних інститутів, і до 2-ї світової війни членам таких національних груп було заборонено працювати на фабриках і заводах республіки. Післявоєнна кампанія проти «безрідних космополітів» (євреїв) має всі ознаки того, що вона могла набути характеру тотального геноциду, якби не смерть Йосипа Сталіна.

Україна була найбільшою радянською республікою, яку німці повністю окупували і утримували довше, ніж частини Росії, які вони спромоглися захопити. Під час війни на території України нацисти знищили близько 3,9 млн осіб громадянського населення, убили 1,4 млн військовополонених, насильно вивезли на роботи в Німеччину і окуповані нею країни 2,3 млн осіб. З числа осіб чоловічої статі, які народилися 1922–1925 років, залишилося в живих всього 3 %. Сплюндровано понад 700 міст і містечок та понад 28 тис. сіл. Безпосередні матеріальні збитки сягали 285 млрд карбованців (в цінах до 1941 року). Мільйони людей загинули або ж були покалічені в таборах смерті і ґетто, яких нараховувалося в Україні понад 230. Найбільшими «фабриками смерті» були табори в Дніпропетровську, Києві, Кіровограді, Львові, Раві-Руській, Славуті, Володимирі-Волинському, селі Богданівка (Одеська область), львівському, станіславському, житомирському ґетто та інших. Виявлено не менше 250 місць масового знищення окупантами громадян України. Всьому світу відома трагедія [Бабиного Яру](#), де німці розстріляли понад 100 тис. осіб. Нацистська доктрина «життєвого простору» означала, що рано чи пізно нацистами було б зметено з лиця землі самих українців. У Криму 144 тис. мирних громадян погрузили на баржі і потопили. В Україні тотальному знищенню разом з жителями було піддано понад 250 сіл, з них у Волинській області – 97, в Житомирській – 32, в Київській – 17, Сумській – 21, Чернігівській – 21 село. Це була явна політика геноциду – систематичне масове вигублення мільйонів людей «нижчої раси» (untermenschen), штучне скорочення чисельності населення шляхом стерилізації, створення широкої сітки

абортаріїв, різкого скорочення тривалості життя населення. Цими заходами передбачався підриг біологічної сили окупованих народів, насамперед слов'янських. Нині геноцид проти будь-якого народу, нації, етнічної чи релігійної групи є найтяжчим злочином проти людства і людяності, де б він не виникав, якими б причинами не виправдовувався і ким би не проводився. Це реальна загроза не лише для миру, а й для самого існування світової цивілізації і одна з найуніверсальніших проблем, які стоять перед людською спільнотою.

Рекомендована література

1. R. Lemkin. Genocide as a Crime Under International Law // The American J. of International Law. 1947. № 41;
2. R. Conquest. The Nation Killers. New York, 1970;
3. H. Arendt. The Origins of Totalitarianism. New York, 1973;
4. H. Fein. Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust. New York, 1979;
5. L. Kuper. Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. London; New Haven, 1981;
6. Toward the Understanding and Prevention of Genocide: Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide. Boulder; London, 1984;
7. B. Whitaker. Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide [E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2 July 1985]; R. Hilberg. The Destruction of the European Jews. New York; London, 1985;
8. Конквест Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом / Пер. с англ. Лондон, 1988;
9. Genocide: A Critical Bibliographical Review. London, 1988;
10. Commission on the Ukraine famine. Report to Congress. Washington, 1988;
11. F. Chalk, K. Jonassohn. The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies. New Haven; London, 1990;
12. Голод 1932–1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. К., 1990;
13. Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. Washington, 1990;
14. Кульчицький С. Ціна «великого перелому». К., 1991;
15. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов: Итоговый отчет 1990 г. К., 1992;
16. Genocide Watch. New Haven; London, 1992;
17. Мусієнко О. Український етноцид. К., 1994;
18. Україна у Другій світовій війні. Уроки історії й сучасності: Мат. міжнар. наук. конф. (27–28 жовтня 1994). К., 1995;
19. Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Reviews. New York; London, 1997;
20. Веселова О., Марочко В., Мовчан М. Голодомори в Україні. К., 2000.

Бібліографічний опис:

Геноцид / Дж. Мейс // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-29090>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).